

A történelem kiszolgáltatottjai

Mészöly Miklós *A kitelepítő-osztagnál*
című elbeszélésének tér- és időszerkezeti vizsgálata

PAPPNÉ NAGY ÉVA

Mészöly elbeszélőművészetének sokoldalúságát, tematikájának és kísérletező hajlamú írói módszerének változatosságát példázza a nyolcvanas években keletkezett írásaiból összeállított Wimbledonjácint című kötet (Szépirodalmi, 1990). A korábbi ontológiai fogantatású, elvontabb tér- és időstruktúrájú művek után a hetvenes-nyolcvanas években írt alkotásokban a történelmi tematika megjelenésére figyelhetünk, de a történelmi-társadalmi valóságba ágyazott cselekmény is – az írói módszer következtében – általánosabb emberi élményeket, léthelyzeteket jelez.

A kötet elbeszéléseiben a klasszikus felépítésű novellákhoz hasonlóan konkrét/konkrétabb hely- és időmegjelölésekkel találkozunk. A történelmi-társadalmi érdeklődés pedig a sajátosan magyar, s jellegzetesen kelet-közép-európai történelem utóbbi negyven évre irányul. „In memoriam 1949-1989” – olvashatjuk a Wimbledonjácint című elbeszélés ajánlásában.

A kötet három terjedelmes és három rövid írása ritmikusan váltakozó kompozicionális elrendezésben követi egymást. Az elbeszélések – eseménytörténetük, szereplőik – a stílizáltság különböző fokozatait képviselik. A visszatekintő elbeszélőt szerepeltető írásokban élesen elkülönül a történet cselekményének és elmondásának ideje, tágabb tér- és idődimenzióba helyeződik a történet. Modellértékű a címadó elbeszélés: az utóbbi negyven év történelmi-társadalmi atmoszféráját idézi meg metaforikusan, de az örök emberi boldogságkeresésről, szabadságvágyról is szól. Ennek ellentétpárja a kötet harmadik terjedelmes írása, A kitelepítő-osztagnál. A mű a valóságosság látszatát keltve – a legkevésbé elvont, realiztikus-naturalisztikus formában – jeleníti meg huszadik századi történelmünk egyik heves érzelmeket-indulatokat kavarázó szituációját, a sváb kitelepítés időszakát.

Az 1945. december 29-én életbe lépett miniszterelnöki rendelet, mely a magyarországi német nemzetiségű lakosság Németországba való áttelepítésének végrehajtását rendelte el, gyakorlatilag az összes hazai német nemzetiségű vagy német anyanyelvű lakos kitelepítését „lehetővé tette”, háborús bűnösségtől függetlenül. „1946. januárjától decemberéig Magyarországról 135 655 német nemzetiségű személyt telepítettek Németország amerikai megszállási övezetébe, 1947. tavaszától pedig mintegy 50 000 főt a szovjet zónába, a későbbi NDK területére” – számol be *Föglein Gizella* a hazai németiség háború utáni megpróbáltatásokkal teli helyzetéről. (1)

Az elbeszélés címe történelmi korszak-jelző értékű; a történések tágabb terét és idejét, valamint az események körét is megvilágítja.

A mottó a cselekmény végkifejletét foglalja össze: „Emlékül Attinak és Hammerburge-réknak a temetőbe – Cigánynak a vágóhídra.”

A felidéző elbeszélői helyzetet teremt meg az ajánlás, s a mű végén található epilógusszerű zárás is eltávolítja egymástól időben-térben a cselekmény és a történet elmondásának szituációját. Az ajánlás és az epilógus közötti eseményekről azonban egyes szám első személyű múlt idejű elbeszélői pozícióból értesülünk.

A történetek színtere a Dunántúl. Bár az ajánlás végén zárójelben azt olvashatjuk, hogy: „(A nevek és helységnevek a képzelet ráfogásai)”, a cselekmény színhelyei mégis a hitelesség látszatát keltik, hiszen valóságos földrajzi helynevekhez kötődnek a mozaikos történetek: Székesfehérvár, Nadap, Györköny, Csávosdi-major, Gyöng, Bonyhád, Nagydorog.

Az elbeszélés cselekményét nehezen lehet összefoglalni. A történetek főszereplői: az elbeszélő és Atti, akik „most új elgondolások szerint segítkeznek a történelemnek”, a kitelepítő-osztagnál Györkönyben. Az „utolsó mohikának” ők, „akik teszik, ami tehető, de nem lehet hozzájuk érni”. Atti hű társa, Cigány, a pártfogásába vett ló, s valamennyiük szállásadói Hammerburgerék, akik szorongva-kétségbeesve reménykednek, hogy a kitelepítési határozatot mégsem kapják kézhez; hogy Atti majd segít. A reményekkel kecsegtető vacsora másnapján azonban – minden illúziótól megfosztva – felakasztják maukat a padláson.

A körülbelül két hét alatt lejátszódó eseményeket – Atti megérkezésétől Hammerburgerék öngyilkosságáig – részletekben, mozaikszerű jelenetekből ismerjük meg. Mészöly egyik jellegzetes – kaleidoszkopikus – írásmódja teszi nehezkessé a „cselekmény” összefoglalását. Az elbeszélés ugyanis jóval többről és fontosabbról tudósít minket. A forgatásra mindig másképp és másképp rendeződő darabkák újból és újból megvilágítják és kiegészítik a korábbi részleteket, képeket, s csak a legvégén rendeződnek egésszé a mozaikok.

Egy sajátos történelmi korszak (a háború utáni kitelepítés) szorongással teli atmoszférája idéződik meg a műben. Az elbeszélés tér- és időszerkezete az írói módszer által kialakított narratív formában bomlik ki. A történelmi hitelességre, a korszak dokumentumszerű megidézésére törekvés konkrét terméjelölést (lehetőleg földrajzilag azonosítható helyeket) kíván s objektív időbeli tájékoztatást. Az elbeszélésben említett konkrét Fejér és Tolna megyei színhelyek a történetek valószínűségének érzetét erősítik. Csakhogy a mészölyi bizonyosság, kijelentés, állítás csaknem mindig megkérdőjeleződik. A történetek elmondhatóságának mészölyi dilemmája ez, mely elutasít mindenféle egyértelműséget; a dolgok, történetek naív egyszerűsítését vagy önhitt, magabiztos megítélését.

Írói törekvése csakis arra irányulhat, hogy előítéletek nélkül vegye számba a valóság-részleteket, vagy még inkább arra, hogy atmoszferikusan idézze meg a látott-tapasztalt valóságot.

A tágabb érvényű atmoszferikus korszakjelzés igényli itt, hogy a látszólag konkrét színhelyek és nevek csupán „a képzelet ráfogásai” legyenek – ahogy az író közli az ajánlásban. A konkrétan körülhatárolt térbeliségből emeli ki ezáltal a történetek színhelyeit. Székesfehérvár, Nadap és Györköny Atti, a fiktív elbeszélő és Hammerburgerék életének színterévé alakul, tágabb értelemben a Jó küzdelmének vagy kiszolgáltatottságának-nehézségének játéktérévé. A Jó ugyanis legyőzetik a mindenkori Gonosz által.

Székesfehérvár és a nadapi akácok az *idill színtere*, Atti és özvegy Pázmándyné „szöke históriájának” s Cigány és a „csodakanca” egymásra találásának tág terű világa. Az erdő és a szépség szigete, az élet oázisa.

Atti györkönyi áthelyezése a „paradicsomból kiűzetés” fordulatát idézi. Az idill színterét a megpróbáltatások, *szenvedések színhelye* követi. A történelemnek az erőszakos beavatkozása az emberi életbe az intim szférában a szabadság-boldogság illúziójának a szertefoszlásával jár. Szűkül a tér, a cselekvések tere.

A térváltozatok vizsgálata ezt a folyamatot világítja meg. A *kiteljesedett boldogság-tér*, melyet már az elvesztés fájdalma fokoz irreálissá, a Nadap környéki akácok, ahol Atti és Milla búcsújára kerül sor, s itt találkozik Cigány is a csodakancával.

„A tisztást olyan gonddal választották ki, mint Jókai hősei a párbaj színhelyét. Délután három lehetett, a rézsút fény felszikkasztotta a szégyenlősen fű közé bújó pocsolyákat is...” „Az ilyen tisztások fölött az ég rátapad a fák ághegyére.” (2)

A nyitott, tágas, *külső tér* is lélelmetesen szűkké, *folyosószerűvé* válik a történetek végkifejleténél, melyet a fiktív elbeszélő szuggesztíven jelenít meg: „Egy tépett szélű fotó maradt az emlékezetemben erről az estéről: lógó belüli úg üt át a györkönyi kitelepítési osztagnál két aknasávja között a Rézi-tanyáig és ott lerogy, míg az éjszakai nyárbogarak vastagon be nem lepik a szemét, a kifordult gyomrát...” (3)

Az *idill színhelye* özv. Pázmándyné (Mila) hálószobájának félhomálya: a diófa duplagon a hatalmas dunyha az intim szféra bensőségségének a tárgyi kifejezője.

A *remény nélkülség színtere* a padlás, a két öreg öngyilkosságának, majd Rézi tébo-lyultságának színhelye. *Rájuk záródó tér*. „A cserepek közt betűző nap a gerendák szálkát is kinagyította.” (4)

Nyitott és zárt terek váltják egymást a történelem s a személyes létezés világában be-következő változásokkal szinkronban. A tragikus végkifejlet a végletes kiszolgáltatottság s a tehetetlenség zárt terű világát hangsúlyozza.

A tér tágitása az időkezeléssel

A megjelenített színhelyek a történeleknél korábbi időrétegekben is megidéződnek a narrátori közlésben:

„A régi Fehérvár más volt... Minden szép volt, mint a kapcsos könyvbe pingált írás: Extra Hungariam non est vita.” (5)

A régi metszeteken a fehérvári fásor „a leselkedni való jelenetek” színhelye.

A fiktív elbeszélő a györkönyi tartózkodás idejéből idézi meg Atti korábbi életének néhány lényeges jelenetét, mozzanatát, melyet barátja elbeszéléséből ismer. Az elbeszélői pozíció térben és időben is állandóan változik. Az elbeszélő hol résztvevője a történelemnek-történeseknek, hol hallgatója, hol egy pontosan meg nem határozható térbeli pozícióból, régen vagy régebben átéltként eleveníti meg a történetet (pl. a fotó az emléketben a halálra sebzett lóról).

A kaleidoszkopikus írásmód az események tér- és időbeli forgatását teszi lehetővé. Az idő struktúrája megbomlik; nincs múlt, jelen és jövő, pontosabban van, csak úgy, ahogy a tudatunkban létezik: együtt, egyszerre, egymást áthatva, kölcsönösen korrigálva, kiegészítve egymást. A folytonosságot az időben a későbbi, korábbi és a mostani eseményeket felidéző mozaikoknak a váltásai teremtik meg. Mindez egy időben és térben kívül-és távolálló, mindentudó narrátor, vagy még inkább egy olyan rendező, karmester jelenlétét sejteti, aki – hangsúlyozott bizonytalansága ellenére is – ura e hőmpolygó, áradó élményeket sokféle hangszerezen megszólaltató zenekarnak.

Ezáltal az elbeszélés főszereplője az elbeszélő, sőt maga az író lesz; valóságos és fiktív történeteivel, széles körű tájékozottságával, műveltséganyagával, személyes élményeivel.

Az idődimenzió kitérő. Többféle idősk jelenik meg az elbeszélésben. Az epilógusszerű zárásban az elbeszélő és az eseményeket hosszú idő távlatából felidéző „író” alakja egyé olvad: „*Sok év múlva* olvastam el újra, amit összehordtam itt. Sajnos, nincs ez megírva sehogy, hiába javítgatom az ügyetlenségeket. És amúgy sem befejezhető. Az ember előbb-utóbb elszégyenli magát a tehetetlenségtől; s még ugyan utána-ol a költő vadmadárnak, de már nem néz oda, hogy leesik-e, *itthon* marad-e.” (6)

A záró részben az elbeszélő az utolsó találkozását meséli el Attival, hús évvel a törté-tek után.

Az elbeszélésben a tudati működés szabályozza a különböző idősíkok váltogatását, keveredését. A kronologikus rend csak a kis, mozaikszerű jeleneteken belül érvényesül. Az egyszeri történés, mely meghatározott időegységhez kötődik, az asszociatív szer-kesztés következtében tágabb jelentésűvé válik. A „most létező” és az „egykor volt” a „mindig” felé tágló.

Az elbeszélés *tételmondatai* általános érvényű kijelentéseket fogalmaznak meg, szen-tenciaként hatnak. A tételmondatok variációs, motivikus ismétlődései – a szöveg külön-böző pontjain – a gondolatritmus funkcióját töltik be. A tér- és időszerkezet szintjén pedig a kis mozaikok felidézte konkrét történe-éseket választják el egymástól. Az általános ér-vényű, időhöz nem kötött kijelentés azonban nemcsak a határvonalat jelöli ki, hanem egyfajta folytonosságot is teremt az időben: az egyik történés konkrét hely- és idődimen-ziójából átvezet a következő eseménysor más színhelyű és időrétegű világába.

A mozaikdarabkák az előzmények és következmények hagyományos összefüggésrendszeréből kiszakítva-kiszakadva világítanak meg egy későbbi vagy korábbi jelenetet. Pl. Hammerburger bácsi és felesége öngyilkosságáról már akkor értesülünk, amikor még nem is ismerjük őket, csak Atti nadapi előéletéről tudunk meg fontosabb részleteket.

A kaleidoszkóp üvegdarabkái forgatásra mindig más és más alakzatba rendeződnek. A megszokott lineáris és kronologikus rend, az ok-okozati összefüggés megbontása lényegesebb összefüggésekre irányítja a figyelmünket. A háború utáni sváb kitelepítés korszakának atmoszférája a történelemnek kiszolgáltatott ember veszélyeztetett létét érzékelteti: a szorongással-félelemmel teli tehetetlen várakozást, a bűn nélküli büntetés logikátlanságának kényszerű tudomásulvételét. Atti lázadó, ösztönös igazságkeresése önkényes igazságszolgáltatása is eredménytelen, kudarcra végződik: Cigány halálát okozza. A hatalom védi a maga pozícióit, s keményen megbünteti az ellene fordulókat.

Testi-lelki kiszolgáltatottság, sebesülés, halál. A történelem vágóasztalán.

Állathalál, emberhalál. A Film című regény központi motívumai idézik itt is meg az emberi történelem véres játékát. A történelem időtlen lényegét érezzük meg a mozaikszerűen rendeződő, konkrét idősíkokhoz kapcsolt történések mögött.

A történelem erőszakosságának, kegyetlenségének kiszolgáltatott ember és állat *áldozat*.

A *temető* és a *vágóhíd* az időből kiszakított „lét” záró színhelye.

A háború s a történelem „névtelenségbe taszított mártírjai”-nak állít emléket *A kitelepítő-osztagnál* című elbeszélés.

JEGYZET

1. *Föglein Gizella*: Magyar Nemzet 1989. március 11. 10. p.
2. *Mészöly Miklós*: A kitelepítő-osztagnál. Wimbledoni jácint. Szépirodalmi, 1990. 84-85. p.
3. i.m. 104. p.
4. i.m. 87. p.
5. i.m. 82. p.
6. i.m. 104. p.